

İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856–1869)

Yılmaz KARADENİZ*

ÖZET

İran ve Türkistan coğrafyası ondokuzuncu asrın son yarısında İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelesi sahasına dönüşmüştür. Kırım Savaşında Rusya'nın yenilmesi ve İran'ın aynı tarihte Herat'ı muhasara etmesi bu mücadeleyi hızlandırmıştır. Rusya, bu mücadelede İngiltere'yi doğrudan karşısına almamıştır. İngiltere ise hem Rusya'nın Kırım'da yenilmesi ve hem de topraklarını güneyde işgal ettiği İran'ın Herat'tan çekilmesiyle rahatlamıştır. Bu rahatlama fazla uzun sürmemiş, Rusya'nın Türkistan ve İran'da işgallere başlamasıyla bozulmuştur. Türkistan'daki Rus işgallerinin Hindistan'a yakın olması İngiltere'nin endişelerini arttırmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkistan, İran, Herat, Kırım, İngiltere, Rusya, Gortchakov, Rawlinson, Afganistan*

England and Russian Conflicts over Persian and Turkhestan (1856–1869)

ABSTRACT

In nineteenth century, Iran and Turkhestan had become an area of population struggle of England and Russia. Being defeated of Russia in the Crimea war in 1856, surrounding Herat of Iran had accelerated the struggle. Russia hadn't apposed to England directly on the other side England had become more comfortable with not only being defeated of Iran in the Crimea but also occupying Iran from the South side which forced Iran to come back from Herat. Later, these two states had attempted to political and economical rival in Iran and Turkhestan.

Key Word: *Turkhestan, England, Iran, Herat, Crimea, Russia, Gortchakov, Rawlinson, Afghanistan*

Giriş

XVI. asrın ikinci yarısında Safevi Devleti'nin siyasî, iktisadî ve askeri (position strategique) olarak zayıflaması ve bölgede etkili bir güç olmaktan çıkması, İngiltere ve Rusya'nın İran, Kafkasya ve Türkistan üzerindeki rekabetini arttırmıştır. İngiltere, bu coğrafyanın tamamıyla Rus nüfuzuna girmesini engellemek için bütün imkânlarını kullanmıştır. Kendi menfaatleri uğruna ikili oynama esası üzerine kurulu siyasetini devreye sokarak ekonomik, siyasi ve askeri açıdan zayıflamış olan Osmanlı Devleti ve İran'ın toprakları üzerinde hesaplar yapmaya başlamıştır. Bu coğrafyanın sömürgeleştirilmesi için girişilen harekette merkez rolünü üstlenmiştir. Aynı amacın peşinde olan Rusya ve Fransa'yı kendi siyaset çemberi içinde döndürmek suretiyle

* Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi ABD yilmazkaradeniz44@hotmail.com

oyalamış ve etkisiz hale getirmiştir. İngiltere, daha 1563'te tüccar kisvesiyle Moskova'da faaliyette bulunan Anthony Jenkinson'u İran'a göndermiş, siyasi ve ekonomik imtiyazlar almak istemiştir. Kraliçe Elizabet'in İngiliz tüccarlarına imtiyaz verilmesini içeren mektubu Şah Tahmasb'a sunulmuştur.¹ Şah Abbas döneminde (1587–1629) siyasi girişimlerin arttırılması ve 1598'de Shirley başkanlığında başka bir heyetin İran'a gönderilmesi de aynı hedefler doğrultusunda olmuştur.²

Rusya, İngiltere'nin siyasi manevralarına sessiz kalmayarak doğu ve güney yönünde yayılmak istemiştir. Bir yandan Türkistan güzergâhından Çin, Afganistan ve Hindistan'a ulaşmak isterken diğer yandan Gürcistan ve Dağıstan üzerinden İstanbul Boğazı ve Basra Körfezi'ne ulaşmayı hedeflemiştir. Rusya, bu hedeflerinde iktisadi, siyasi ve beşeri olmak üzere başlıca üç yolu denemiştir. Ticari olarak İngiltere'nin doğuda elinde tuttuğu pazarlara girmek, siyasi olarak güneydeki denizlere inmek ve beşeri olarak da Türkistan'da etnik ve dini yayılmayı tamamlamak istemiştir. Ancak bu siyasetinde karşısında sürekli İngiltere'yi bulmuştur.³

İngiltere, hem Hindistan güzergâhının emniyeti ve hem de Rusya'nın güneye sarkmasını önlemek için 1600'de "*Doğu Hind Kumpanyası (Company of Merchants of London trading into the East Indies)*" şirketini kurmuştur.⁴ Şirketin kurulmasından sonra İngiliz tüccar ve görevliler Basra Körfezi'ne gönderilmek suretiyle Portekiz, Hollanda ve Fransız tüccarların bölgeyi terk etmeleri sağlanmıştır. 1617'de bir heyet ile İran'a gelen Connock ve İran ordusunda görev alan Robert Shirley, İngiliz nüfuzunun artması için çalışmışlardır. Bu siyasi girişimleri askeri işgaller takip etmiş, 1622'de Hürmüz Boğazı İngiliz donanması tarafından işgal edilmiştir.⁵ 1652'de Hollandalılar ile İngilizler arasında meydana gelen savaş, Hollandalı tüccar ve askerlerin bölgeyi terk etmesiyle neticelenmiştir. 1665'te Colbert başkanlığında İran'a gelen Fransız heyeti, İngiltere'nin müdahalesi yüzünden bir netice almadan geri dönmek zorunda kalmıştır.⁶ Bundan sonra İngiltere'nin karşısında Rusya rakip olarak kalmıştır. İngiltere, Fransa tehlikesini bertaraf ettikten sonra Hindistan güzergâhındaki İran, Afganistan ve Türkistan toprakları üzerinde Rusya ile olan mücadeleyi hızlandırmıştır.⁷

İran'ın Afgan işgaline uğraması (1722–1736) ile meydana gelen iç karışıklık ve taht mücadeleleri, İngiltere'nin işine yaramış, bu süre içerisinde bölgede ciddi bir mukavemet ile karşılaşmamıştır.⁸ 1736'da Afganlıların İran'dan atılmasından sonra tahta geçen Nadir Şah'ın, Afganistan ve Hindistan'da başlattığı fütuhât ve Hindistan'ın fethi, İngiltere'nin bölgedeki siyasetine bir darbe vurmuştur. İran'ın Afgan istilasına

¹ İngiltere, bu dönemde Basra Körfezi, Harg Adası ve Rig Adası'nda devam eden Portekiz ve Hollanda ticari egemenliğini kırmak istiyordu. Bkz. John Malcom, *Tarih-i İran* (terc. Mirza İsmail Hayret), Tahran 1362, s. 271

² Abdurrazza Hüşeng Mehdevi, *Tarih-i Revabit-ı Harici-i İran*, Tahran 1379, s. 39–40; Percy Sykes, *Tarih-i İran* (terc. Muhammed Taki Fahrđai Gilani), Tahran 1330, s. 252

³ Pio-Carlo Terenzio, *Rekabetha-yı Rus ve İngiliz Der İran ve Afganistan* (terc. Abbas Azerin), Tahran 1363, s. 25

⁴ Ahmed Eşref, *Menani-i Taribi Rişd-ü Sermayedari Der İran: Devre-i Kacariye*, Tahran 1359, s. 54

⁵ P. Sykes, a. g. e, s. 273–274

⁶ P. Sykes, a. g. e, s. 277; Pio-C. Terenzio, a. g. e, s. 20

⁷ Laurance Lockhart, *İnkıraz-ı Sılsile-i Safevi* (terc. Mustafa Kuli İmad), Tahran 1368, s. 205

⁸ J. Malcom, a. g. e, s. 325

uğraması sırasında İran toprakları içerisinde bulunan Derbend,⁹ Dağıstan ve Şirvan'ı işgal eden Rusya, Hindistan ve Afganistan'daki İran fetihlerinin İngiltere aleyhinde gelişmesine sevinmiştir.¹⁰ Ancak 1800'den itibaren Napolyon'un Avrupa'da bir güç olarak ortaya çıkması dengelerin değişmesini sağlamıştır. Bu tarihten sonra İngiltere ve Rusya, sömürgecilik siyasetlerinde değişikliğe gitmek zorunda kalmışlardır.¹¹

Napolyon, İran'ı siyasi ve askeri olarak kendi tarafına çekmek ve Hindistan güzergâhında İngiltere ile etkili mücadele etmek için 1800'de Feth Ali Şah ile diplomatik girişimleri başlatmış, İran'a gönderdiği Olivier vasıtasıyla müttefiklik teklifinde bulunmuştur. Fransa'nın bu girişimi İngiltere tarafından gözden kaçırılmamış, 1801'de Hindistan hükümetinde görevli John Malcom'u İran'a göndererek Fransa'nın girişimlerini engellemek istemiştir. Feth Ali Şah, her ne kadar Fransa ile görüşmeleri başlatmışsa da İngiltere'yi de kafasında bitirmemiş ve teklifleri yabana atmamıştır.¹²

Napolyon, 1806'da başlayan Fransa-Rusya savaşı sırasında İran'ın Gürcistan'ı ilhak etmesini teşvik ederek durumdan faydalanmak istemiştir. Bir yandan da İran ile görüşmeleri devam ettirerek şahın İngiltere ile ittifaka sıcak bakmasını engellemeye çalışmıştır.¹³ Neticede Hindistan'a askeri sefer düzenlemeyi esas alan İran-Fransa Anlaşması 1807'de Finkenstein'da imzalanmıştır. Anlaşmadan sonra Fransız General Gardanne'yi İran'a gönderen Napolyon, İngiltere'nin İran'daki menfaatlerine darbe vurmayı ve Hindistan'a ulaşmayı amaçlamıştır. Napolyon, İran ile olan siyasetinde hasımı gibi sabırlı ve tecrübeli davranmamış, anlaşmanın mürekkebi kurumadan aynı yıl Rus çarı ile Tilsit'te İran ve Osmanlı Devleti topraklarının paylaşılmasını içeren anlaşmayı imzalamıştır.¹⁴

Tilsit Anlaşmasının ortaya çıkması üzerine endişeye kapılan İngiltere, Malcom idaresinde Basra Körfezine savaş donanması göndererek İran'a gözdağı vermiştir. Bununla yetinmeyerek 1809'da Harford Jones'ı İran'a göndermiş ve İngiliz subayların İran ordusunda görev almalarını sağlamıştır.¹⁵ Böylece Fransa'nın İran üzerinden olası Hindistan seferi engellendiği gibi kuzeyden gelebilecek Rus yayılmasına karşı tedbir alınmıştır. Jones'ın gayretleriyle 1809'da İran ile İngiltere arasında imzalanan anlaşma bütün bunları resmileştirmiştir.¹⁶ 1810'da Monteith ve Lindsay gibi İngiliz subayları

⁹ Küçük Çelebizade İsmail Asım, *Tarih*, İstanbul 1282, s. 20

¹⁰ Jones Hanway, *Hücum-u Afğan ve Zeval-ı Devlet-i Saferi* (terc. İsmail Devletşahi, Tahran 1367, s. 291; J. Malcom, a. g. e, s. 355; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul 1962, s. 27

¹¹ Said Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran Der Devre-i Muasır I*, Tahran 1376, s. 145

¹² İngiliz görevli John Malcom, İran'daki görüşmelerinde Hacı İbrahim Han'ı elde etmeye ve İngiliz amaçlarına uygun hareket ettirmeye çalışmıştır. Fakat Hacı Halil Han'ın İngilizlere daha yakın olmasıyla İbrahim Han'ı gözden düşürmüştür. Bu şekilde yerli idarecilerin elde edilmesi ve bunların İngiliz menfaatleri için yarışması, devletin siyasi manevra alanını daraltarak yabancı nüfuzuna açık hale getirmiştir. Bkz. P. Sykes, a.g.e, s. 439-440

¹³ John Malcom, Feth Ali Şah'ı İngiltere ile müttefik yapmaya çalışıyordu. Bunu sağlamak için askeri yardım adı altında bol miktarda vaatlerde bulunuyordu. Bkz. P. C. Terenzio, a.g. e, s. 21

¹⁴ Ali Ekber Bina, *Tarih-i Siyasi ve Diplomas-i-i İran*, Tahran 1337, s. 116; Said Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran Der Devre-i Muasır I*, Tahran 1376, s. 145; P. Sykes, a. g. e, s. 441

¹⁵ Seyid Taki Nasır, *İran Der Berhured-i Ba İstimârgiran*, Tahran 1363, s. 192; P. Sykes, a.g e, s. 445. Ayrıca bkz. Harford Jones, *Aherin Ruzha-yı Lütf Ali HanZend* (terc. Hama Natık), Tahran 1352

¹⁶ Nasır Necemi, *İran Dermeyan-ı Tufan ya Şerb-i Zendegani-i Abbas Mirza*, Tahran 1336, s. 163

İran'a getiren Malcom, bunların İran-Rus savaşlarında yer almalarını sağlamıştır.¹⁷ 1811'de İran'a gönderilen Gore Ouseley ise 1814 tarihli İran-İngiltere Anlaşmasını sağlayarak Hindistan ve Afganistan yönündeki tehlikeye bertaraf etmiştir.¹⁸ İngiltere, bu anlaşma ile İran'dan aldığı tavizlere karşılık, verdiği taahhütlerin hiçbirini yerine getirmemiş, ikiyüzlü bir siyasetle oyalamaya çalışmıştır. Anlaşma ile İran'a vaad ettiği 200.000 tümeni ödemediği gibi İran ile Afganistan arasındaki savaşta tarafsız kalacağını söylemesi de pratikte gerçekleşmemiştir.¹⁹

İran'ın dış müdahalelere maruz kaldığı bu dönemde maliyede çalışmış olan Amerikalı Morgan Shuster, "iki güçlü devletten İngiltere ve Rusya, kendi hayatlarının devamını İran halkına zulmetmeye ve onların hayatı kaynaklarını sömürmeye bağlamışlardı" demekten kendini alamamıştır.²⁰ İki devlet aynı siyaseti Kafkasya ve Türkistan için de uygulayarak kıyasıya bir mücadeleye girmişlerdir. Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Anlaşması ile Balkanlar ve Anadolu'ya doğru olan Rus yayılmacılığını engelleyen İngiltere, İran ve Afganistan yönünde rahat hareket etmiştir. Rusya, ise Kırım Savaşı ile kaybettiklerini Türkistan'da telafi etmeye çalışmıştır.²¹ Bu çalışmamızda, Kaçar idaresinin İngiltere ve Rusya müdahalesine açık hale geldiği bir dönemde menfaat bölgeleri üzerinde çarpışan iki devletin İran ve Türkistan'da izledikleri siyaseti vemeye çalışacağız.

İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856–1869)

İran ve Türkistan coğrafyasının XIX. asrın ikinci yarısından itibaren yoğun olarak İngiltere ve Rusya'nın rekabetlerine sahne olması, her iki devletin menfaat bölgelerini paylaşma mücadelelerinden ileri gelmekteydi. Zira İran, Osmanlı, Kafkasya ve Türkistan toprakları Rusya'nın yayılmak istediği alanları oluşturmaktaydı. İngiltere ise Rusya'nın bu bölgelere taşacağı ve menfaatlerine hanel getireceği korkusuyla yeni nüfuz bölgeleri kurma amacı taşıyordu. Ayrıca I. Petro'nun vasiyetindeki hedefleri de unutmuyordu.²² Görüldüğü gibi İngiltere ve Rusya'nın hedefleri aynı istikamette İran ve Türkistan'da müstemlekecilik ve buna dayalı nüfuz mücadelesi halinde olmuştur. İran, Rusların sıcak denizlere inme siyasetinde Hindistan güzergâhında bulunduğu için işgal ve sömürüye maruz kalmış,²³ Türkistan ise Rusya'nın yayılarak İngiliz menfaatlerine yaklaşmak istediği bir alan olmuştur. Bu iki sömürgeci devletin İran ve

¹⁷ Robert Grant Watson, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariye* (terc. Vahid Mazenderani), Tahran 1354, s. 161. Lindsay, İran-Rus savaşlarında İran askerlerinin başına komutan olarak geçmiştir. Bkz. Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabüt-i Siyasi-i İran ve İngiliz I*, Tahran 1328, s. 134

¹⁸ Ebul Kasım Tahiri, *Tarih-i Revabüt-i Bazargani ve Siyasi-i İran ve İngiliz II*, Tahran 1356, s. 7; P. Sykes, *a.g.e.*, s. 448

¹⁹ Abdurrezzak Meftun Dınbılı, *Muasır-ı Sultaniye* (tash. Hüseyin Sadri Afşar), Tahran 1351, s. 326

²⁰ Morgan Shuster, *Mission in Iran and The Persian Constitutional Revolution*, Miniapolic 1974, s. 8; Seyyid Taki Nasır, *İran Der Berhûred-i Ba İstî'marîrân*, Tahran 1363, s. 293–294

²¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 346–349

²² Said Nefisi, *Tarih-i İctimat ve Siyasî-yi İran Der Devre-i Muasır I*, Tehran 1376, s. 264. I. Petro, Rusya'nın kendisinden sonra komşuları üzerinde siyaset uygularken stratejik ve hassas bölgelere dikkat etmesini söyledikten sonra Hindistan'ın anahtarı olarak Türkistan'ı göstermiştir. Kırgızistan, Buhara ve Hive'ye kadar gidilmesini istemiş, Hindistan'ın büyük ve ticaret için önemli olduğunu, bunu için sürekli olarak elde tutulması gerektiğini de vasiyet etmiştir. Bkz. P. C. Terenzio, *a.g.e.*, s. 223-228

²³ S. T. Nasır, *a. g. e.*, s. 295

Türkistan üzerindeki mücadeleleri aynı zamanda iki bölgenin siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarını da ortadan kaldırmıştır.²⁴

Rusya, I. Petro zamanında(1672-1725) Afgan işgaline uğrayan İran'da yayılmaya başlamış, yukarıda izah edildiği gibi 1722'den itibaren Şirvan, Dağıstan alınarak Bakü tehdit altına girmiştir. I. Petro'nun 1725'te ölümünden sonra yerine geçen I. Katerina (1725–1727) döneminde bir yumuşama belirtisi gibi görülebilecek olan İran ile siyaset değişikliğine gitmiştir. Afgan hâkimiyetinin devam ettiği ve Nadir'in tarih sahnesine çıktığı sırada 1732'deki Reşt Anlaşmasıyla Hazar kıyılarının bir kısmını İran'a bırakmıştır. Gürcistan'ın 1783'te Rus nüfuzunu ve himayesini kabul etmesi dengeleri tekrar değiştirmiştir 1795'te İran tahtına oturan Ağa Muhammed Han Gürcistan'ı alınca İran ile Rusya karşı karşıya gelmiştir.²⁵ Rusya, 1796'da karşı saldırıya geçerek Bakü, Derbend, Dağıstan, Şirvan ve Gürcistan'ı ele geçirmişlerdir.²⁶

Rusya'nın iktisadi yayılma için yeni yollar ve topraklar ile doğuda büyük ticari merkezler elde etmek istediğini daha önce söylemiştik. Ancak, doğuda Afganistan ve Hindistan yönündeki yayılmada İngiliz siyasetinin hemen devreye girerek Rusya'nın dikkatini başka taraflara çektiği görülmüştür. 1812'de başlayan İran-Rus Savaşı öncesinde aynı durum sözkonusu olmuş, Rusya'nın Kafkasya'dan İran'a sarkmasına ses çıkarılmamıştır. Bu durum Rusya'nın da işine gelmiştir. Çünkü bu topraklar I. Petro'nun vasiyetinde merhaleler halinde mutlaka alınması gereken yerlerden sayılmıştır. İngiltere'nin Rusların dikkatini Türkistan'dan İran'a çevirmeyi başarmasıyla işgaller başlamıştır. Birinci merhalede başlayan İran-Rus Savaşları sonunda İran yenilmiş, 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşmasıyla Kafkaslardaki İran toprakları işgale uğramıştır.²⁷ Böylece güneye inme siyasetinin birinci merhalesi gerçekleşmiştir. İkinci merhalede ise II. İran-Rus savaşları sonucunda İngiltere'nin arabuluculuğunda (İngiltere, Avrupa'da Napolyon ile mücadele ederken Rusya'nın sadece kuzey İran ile iktifa etmesini ve güneye daha fazla sarkmamasını istemiştir.) 1828'de Türkmençay Antlaşması imzalanmış, İran topraklarındaki Rus işgalleri resmen kabul ettirilmiştir.²⁸ Bu şekilde Rusya'nın 1828'den 1857'ye kadar oyalanması sağlanarak Hindistan üzerindeki tehdit ortadan kaldırılmıştır.²⁹

İngiltere, Feth Ali Şah Dönemi (1797–1834)'nin başlarında Napolyon'un Avrupa'daki askeri yayılmasıyla uğraşmıştır. I. Koalisyon Savaşlarıyla dikkatler

²⁴ I. Petro, vasiyetinin bir yerinde; "...Bu zamanda size her şeyden önce lazım olan, İran Devletini zayıf ve güçsüz düşürdükten sonra Basra Körfezi'ne ulaşmanızdır. Doğu ticaretini ki, daha önce Şam kıyıları revaçta idi, tekrar buraya döndürmeniz ve Hindistan'a yakın olmanızdır" demek suretiyle Rusya'nın izleyeceği politikanın yönünü tayin etmiştir. Bkz. S. T. Nasır, a. g. e, s. 297

²⁵ Clement Robert Markham, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacarîye* (terc. Mirza Rahim Ferzane), Tahran 1364, s. 21; P. C. Terenzio, a. g. e, s. 32. Ağa Muhammed Han döneminde İran ve Türkistan'ın durumu için bkz. J. Malcom, a. g. e, s. 449

²⁶ R. G. Watson, a. g. e, s. 76; Muhammed Cevad Meşkûr, *Tarih-i İran-ı Zemin*, Tahran 1366, s. 324; P. C. Terenzio, a. g. e, s. 33

²⁷ R. G. Watson, a. g. e, s. 162–164

²⁸ S. Nefisi, a. g. e, s. 35; R. G. Watson, a. g. e, s. 224–229; Abdullah Razi, "Feth Ali Şah", *Lugatname-i Debuda XXXVII*, Tahran 1341, s. 53

²⁹ Abdullah Mustevfi, *Şerb-i Zendegani-i Men ya Tarih-i İçtimai ve İdari-i Devre-i Kacarîye*, Tahran 1371, s. 247 P. C. Terenzio, a. g. e, s. 26–28. 1834'te Rawlinson'un Rusya aleyhinde İran'dan imtiyaz alma çabası içine girmesi bunun içindi. Bkz. P. Sykes, a. g. e, s. 476–477

Avrupa'ya yönelmiş,³⁰ bu dönemde Fransız Saint Genie, Rus çaricesi II. Katerina'yı Hindistan için teşvik etmiştir. Fransa'nın teşviki İran için de sözkonusu olmuş, Napolyon'un İran ile imzaladığı Finkenstein Anlaşması, İngiltere'ye karşı ittifakı gerçekleştirmiştir.³¹ Rusya'nın aynı dönemde İngiltere'ye karşı İran'ı Afganistan ve Hindistan için sürekli teşvik etmesi, Muhammed Şah Döneminde (1834–1848) Herat'ın İran tarafından 1836'da muhasarası ile devam etmiştir.³² Muhasara sırasında İngiltere'nin İran'da iç karışıklık çıkarttırmasıyla İran ordusu Herat'tan geri çekilmek zorunda kalmıştır.³³

Rusya, Kırım Savaşı öncesinde İran ile 1854'te anlaşma imzalayarak İran'ın bu savaşta tarafsız kalmasını sağlamıştır.³⁴ Aynı zamanda Osmanlı Devleti ile gireceği savaşta İngiltere'yi meşgul etmek için İran'ı Herat'ı almaya sürekli teşvik etmiştir.³⁵ Rusya'nın teşviki ve İngiltere'nin Hindistan'daki isyanlarla uğraşması Nasıreddin Şah (1848–1896)'ın Herat üzerine sefer açmasına sebep olmuştur.³⁶ Ancak bu sefer sırasında Rusya'dan istenilen askeri ve mali yardım, Rusya'nın tarafsızlık anlaşmasını bahane göstermesiyle yapılmamıştır. Rusya'nın yeni Dışişleri Bakanı Gortchakov, oyalayıcı bir taktikle İran'ın yardım isteğini kabul etmediklerini bildirirken, İngiltere'den yana endişeli olduklarını göstermiştir. İran'a gizlice gönderdiği Dolgoruky vasıtasıyla durumu bildirmiştir. Rusya'nın 1856'da Kırım Savaşı'nda yenilmesi ve aynı tarihte İran'ın Herat'tan geri çekilmesi meydana İngiltere'ye bırakmıştır. İran, Herat'a sefer düzenlemenin bedelini içte çıkartılan isyanlarla öderken, Rusya ise İngiltere'ye karşı Kırım yenilgisinin telafisini Türkistan'daki yayılmada bulmuştur. İngiltere, İran'ı tamamıyla Afganistan'dan kopardıktan sonra Türkistan'da Rusya'nın karşısına çıkmıştır. Rusya'nın bu coğrafya üzerinden Afganistan ve Hindistan'a ulaşma ihtimali karşısında mücadeleye girişmiştir.³⁷

³⁰ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1995, s. 20

³¹ Ann Kathrine Swyn Lamston, *İran Asr-ı Kacar* (terc. Simin Fasihi), Meşhed 1375, s. 33

³² Abdurrıza Huşeng Mehdevî, *Tarih-i Revabüt-ı Harici-i İran*, Tahran 1379, s. 270. İran-İngiltere Savaşı, Nasıreddin Şah'ın 1856'da Herat'ı feth etmesi sonucu çıkmıştı. Bkz. Muhammed Taki Sipih, *Nasibü't-tevarih III-IV*, Tahran 1353, s. 355; Ali Asgar Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran 1379, s. 183; Percy Sykes, *Tarih-i İran* (terc. Muhammed Taki Fahrâî Gilanî), Tahran 1330, s. 502; A. H. Mehdevî, a. g. e, s. 270

³³ Firuz Kazımzade, *Russia and Britain in Persia 1864–1914*, London 1968, s. 5

³⁴ A. H. Mehdevî, a. g. e, s. 271

³⁵ Rusya, Kırım Savaşı öncesinde İran-Osmanlı ihtilafını kendi yararına çözmek için Doulgorkuy'yi Nasıreddin Şah'a göndermiş ve Osmanlı Devletine saldırılmayı önermişti. Ancak Sadrazam Mirza Ağa Han Nuri'nin şahı ikaz etmesi böyle bir teşebbüsü önlemiştir. Rusya'ya verilen cevapta, tarafsızlık anlaşması imzalanabileceği bildirilmiştir. 1854'te Rusya adına Nicolai Anitchkov, İran adına ise Ağa Han Nuri İran-Rusya tarafsızlık anlaşmasını imzalamışlardır. Buna göre İran, Kırım savaşı boyunca tarafsız kalacaktı. Rusya ise 1828 tarihli Türkmençay Antlaşmasıyla İran'a yükletilen tazminatın son taksidini istemeyecekti. İngiltere, böyle bir anlaşmaya karşı çıkınca sadrazam Ağa Han Nuri Rusya ile yaptıkları anlaşmayı iptal edebileceklerini ve İngiltere ile anlaşma yapabileceklerini söylemiştir. Bkz. Abdurrıza Huşeng Mehdevî, *Tarih-i Revabüt-ı Harici-i İran*, Tahran 1379, s. 271

³⁶ A. H. Mehdevî, a. g. e, s. 282

³⁷ S. T. Nasır, a. g. e, s. 287–293. İngiliz siyasetçi ve tarihçi Rawlinson, İngiltere ve Rusya'nın doğu yani İran ve Asya siyasetini şöyle kaydetmiştir: "...Biz, Rusları Avrupa'da yendik ve onların Avrupa'daki nüfuslarını kırdık. Fakat Asya'da şöbret ve iktidarlarını azaltamadık. Asya'da bizden bir darbe yemesi gerekir. Kırım Savaşı'nda Maveraikafkas'ın üzerindeki Rus nüfuzu ortadan kalktı..." Bkz. Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabüt-ı Siyasî-i İran ve İngiliz III*, Tahran 1328, s. 842–844

Rusya Dışişleri Bakanı Gortchakov, İngiltere'nin merkezi Asya'daki siyasî ve iktisadî etkisini önlemek için Petersburg'un bütün diplomatik ve askerî imkânlarını kullanarak harekete geçmiştir.³⁸ Rusya, bölgedeki siyasî ve iktisadî rekabetin kendi aleyhinde gelişmemesi ve Asya pazarının kaybedilmemesi için Türkistan'ın işgali sürecini başlatmıştır.³⁹ Gortchakov, İngiltere ile mücadele için şarkiyatçı diplomat Gloukhovsky'yi Asya ile ilgili çalışmaların başına getirmiştir. Gloukhovsky, Rus sermayesi ve iktisadî nüfuzunu Asya'da yaymak için askerî, siyasî ve ticarî heyetler oluşturarak İran, Çin, Kaşgar ve Türkistan'daki hanlıklara göndermiştir.⁴⁰ Bir yandan da İran ve Afganistan'a şarkiyatçı diplomat ve Tebriz eski konsolosu Anitchkov başkanlığında bir heyet göndermiştir. Anitchkov'dan Horasan ve Afganistan'daki iktisadî ve siyasî durumunu incelemesini, buralardaki üretim malı ve kaynaklarının Rus menfaatlerine dönüştürülmesini istemiştir. Diğer bir amaç ise İran ve Afganistan'ın siyasî ve askerî durumu ile ilgili bilgi toplamak ve Rus nüfuzunun buralarda nasıl tesis edileceğini öğrenmek olmuştur.⁴¹

Rusya, Herat Meselesi sebebiyle başlayan İran-İngiltere savaşının önüne geçmeye çalışarak İngiltere'nin kendisinden önce davranıp İran'ı sömürmesine fırsat vermek istemiyordu. İran'ın yenilmesi halinde bölgedeki Rus gücünün sarsılacağını iyi biliyordu. İran sadrazamı Mirza Ağa Han Nuri'ye elçi olarak gönderilen Anitchkov vasıtasıyla durumu yumuşatmaya, Londra'da yapılan temaslarda ise İran'daki Rus ve İngiliz elçiler arasında başlayan gerginlik giderilmeye çalışılıyordu. Bu hususta, Gortchakov'un Borunov'a yazdığı mektupta; "*Rusya'nın İran ile görüşmeleri başlatmayı düşündüğünü ve İngiltere'nin de anlaşma imzalamak istidadında olduğunu*" söylemiş, İngiltere'nin İran'a saldırması halinde büyük bir hata işleyeceğini belirtmiştir.⁴²

Rusya'nın gayretleri sonuç vermemiş, Herat'ın alınması sebebiyle başlayan İran-İngiltere savaşı Rus menfaatlerini tehdit etmiştir. Rus diplomatlar 1856'da Paris'te İran-İngiltere sulh görüşmelerini başlattıkları zaman Rus elçi Kieselew, İran heyeti başkanı Ferah Han ile sürekli temas halinde olmuş, İngiltere'nin İran'ın kuzey bölgelerinde konsolosluk açma istekleri Rusya tarafından şiddetle red edilmiştir. 1857'de Tahran'daki Rus elçiye mektup gönderen Gortchakov, Hazar Denizi kıyılarında İngiliz konsolosluklarının açılmasının kabul edilemez olduğunu bildirmiştir.⁴³

İngiltere'nin Hazar kıyılarındaki şehirlerde konsolosluk açmaya çalışması, Rusya'nın ise Türkmenistan üzerinde hâkimiyet kurmak istemesi, iki rakip sömürgeci devletin aralarında en önemli meseleyi oluşturmuştur. Konsoloslukların açılması meselesi Rusya'yı iyice endişelendirmiş olacak ki Gortchakov, İngiltere'nin bundan vazgeçmemesi halinde İran'ın Paris'te İngiltere ile imzaladığı anlaşmayı yürürlüğe koymaması için ikna edilebileceğini söylemiştir. Ayrıca İngiltere'nin Hazar'ın güneyinde yani İran'ın kuzeyinde ticarî faaliyetlerinin olmadığı ve konsolosluk

³⁸ Firuz Kazımzade, *Russia and Britain in Persia 1864–1914*, New Haven and London 1968, s. 7; P. Sykes, a. g. e, s. 509

³⁹ Mikhael Velodarsky, "*İran ve Kudretha-yı Buzûrg*" (terc. Shahin Ahmedî), *Tarih-i Muasır-ı İran V*, Tahran 1372, s. 44

⁴⁰ M. Mahmud, a. g. e III, s. 846

⁴¹ A. H. Mehdevî, a. g. e, s. 274

⁴² M. Velodarsky, a. g. mak., s.44; F. Kazımzade, a. g. e., s. 8

⁴³ A. H. Mehdevî, a. g. e, s. 275-276; P. Sykes, a. g. e., s. 504

açmasına gerek kalmadığı İngiliz elçisine söylenmiştir. İngiltere, Rusya'nın tehditlerine rağmen İran'ın kuzeyindeki şehirlerde konsolosluklar açmaya başlamış, böylece Hazar havzasının güney sahilleri İngiltere'nin kontrolüne girmiştir.⁴⁴

Rusya, İngiltere'nin kuzey İran'da konsolosluklar açmasını tehlikeli bir hareket olarak görüp hemen Kafkaslardaki karakolları takviye etmeye başlamıştır.⁴⁵ Bir yandan da İran ile diplomatik ilişkileri hızlandırmış, Kırım Savaşı sırasındaki olayları unuttuğunu ve İran'a yakın olmak istediğini göstermeye çalışmıştır. Nasıreddin Şah ve sadrazama verilen arzda; Rus temsilcilerinin Londra, Paris ve İstanbul'da yürüttükleri görüşmelerde İran'ı sürekli himaye ettikleri söylenmiştir. Akabinde gönderilen başka bir yazıda ise İran-İngiltere savaşında İran'a askeri destek verileceği ve Türkmençay Anlaşmasıyla İran'ın ödemesi gereken tazminattan vazgeçileceği bildirilmiştir.⁴⁶

1857'de Rusya-İran yakınlaşması iyice hissedilince İngiliz basını bunu kabullenmeyerek şahı Rusya'nın kölesi olarak göstermiştir. Aynı yıl İran ve Afganistan'a gönderilen Rus heyetinin çalışmalarında, İngiltere'ye temayülü olan Afgan aşiret reislerinin elde edilebileceği düşünülmüş, bu sırada Hindistan'da İngilizlere karşı başlayan yerli isyanları Rusları bir hayli umutlandırmıştır. Hatta Hindistan'ın Müslüman bölgelerindeki isyancıların desteklenerek İngiltere'ye karşı kışkırtılması kararlaştırılmıştır. Ancak Rusya'nın durumdan istifade etmekten çok Türkistan işgalini hızlandırdığı görülmüştür.⁴⁷

Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'nın merkezi Asya ve özellikle Türkmenistan üzerindeki nüfuzu artmaya başlamış, İran'ın kuzey kesimleri tehlikeye girmiştir.⁴⁸ Tahran'a gönderilen Simonovitch, İran sınırının Türkmenistan tarafını tartışmaya başlamışsa da İran'ın cevabı çok net olmuştur. Türkmenlerin kendilerini şahın teb'asından saydıkları söylenmiştir. Başbakan Nesselrode, Simonovitch'e gönderdiği mektupta; Rusya'nın Türkmen bölgesindeki İran hâkimiyetini tanımaya hazır olduğunu bildirmiştir. İran her fırsatta buradaki hâkimiyetini dile getirmiştir. 1857'de Maveray-ı Hazar'da İran'ın ticarî faaliyetlerde bulunması Rusya tarafından ibraz edilmişse de İran'ın tereddütleri artmaya başlamıştır.⁴⁹

Rusya'nın İran'ın tereddütlerini gidermeye çalışması, Londra ve Tahran'da olumlu bir hava oluşturmaya gayret etmesi, Türkistan'daki yayılmasını kolaylaştırmak için yapılmıştır. Gortchakov böyle bir yayılmayı mümkün görmediğini, iktisadî durumun buna imkân vermeyeceğini söylemiş, 1857'de başlamak üzere Hazar'dan Aral

⁴⁴ M. Velodarsky, a. g. mak., s.44-45

⁴⁵ Percy Sykes, *Sefername* (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran 1336, s. 207

⁴⁶ Hamid Algar, *Religion and State in Iran. 1785-1906; The Role of The Ulama in The Qajar Period*, Los Angeles 1969, s. 153. II. Devre İran-Rus Savaşları'nda İran'ın yenilmesiyle devreye giren İngiltere, 1828'de Türkmençay Antlaşması imzalanmasını sağlayarak İran'ı zor duruma düşürmüştür. Bu antlaşmanın bir maddesinde, İran'ın Rusya'ya toplam 5.000.000 tümen savaş tazminatı ödemesini kabul ettirmiştir. Bkz. A. H. Mehdevî, a. g. e, s. 236

⁴⁷ V. K. Chavda, *India, Britain and Russia: A Study in British Opinion (1858-1878)*, New Dehli 1967, s. 20. İngiltere'nin 1842'de Afganistan'da yenilmesinden sonra İngiliz askerlerinin çoğunun öldürülmesi, buradaki nüfuzunu da sarsmıştı. 1857'de başlayan Hindistan isyanlarının fikrî temelinde bu Afgan zaferinin büyük etkisi olmuştur. Hindistan halkı Afganlıların İngilizlere karşı kazandığı zaferden etkilenmiş ve Afganlılar kadar başarılı olabileceklerini kendilerine sormaya başlamışlardır. Bkz. M. Mahmud, a. g. e III, s. 855-856

⁴⁸ M. Mahmud, a. g. e III, s. 856

⁴⁹ A. H. Mehdevî, a. g. e, s. 281; P. Sykes, a. g. e, s. 515

Denizi'ne kadar uzanacak bir demiryolu hattının doğudaki İngiliz iktisadî ve siyasî nüfuzunu kısmen azaltacağına inanmıştır. Bir yandan da Çin ile yaşanan problemlerin Rusya'yı zor duruma düşürmesinden endişe etmiştir.⁵⁰

1858'de Türkistan komutanlığına tayin edilen General İgnatiev, Rus-Çin gerginliğinin sona ermesinde önemli rol oynamış, Balkanlarda Osmanlıya karşı kendisini ispatlamıştı. Panslavistlerin en mühim şahsiyetlerinden olan Nikolai Pavloviç İgnatiev, aynı tarihte Buhara emirine gönderilerek baskı yapmaya başladı.⁵¹ İgnatiev, bir yandan Rus nüfuzunun Türkistan'da yayılmasına ve Afganistan pazarının ele geçirilmesine çalışırken, diğer yandan da İran'ı Rus ekonomisinin ek gelir kaynağı olarak görüyordu. İgnatiev, aynı yıl ilmî bir heyet oluşturarak Herat'a gönderdi.⁵² Khanikov ise İran'ın doğu coğrafyasını incelemeye ve bilgi toplamaya başlayarak her bölgenin savaştı nüfusunu tespit etmeye çalıştı. Bu sırada Hindistan'da meydana gelen iç isyanlar işleri biraz daha kolaylaştırdı.⁵³

Hindistan'da başlayan İngiliz karşıtı isyanlar Gortchakov'un siyasetini değiştirmeye başlamış, 1858'de hükümete yazdığı mektupta, Rusya'nın mevcut durumunu muhafaza etmeye ve İngiltere lehine değişmemesine dikkat edilmesini istemiştir. Rus elçinin aynı tarihte Londra'dan İran'daki İngiliz elçiliğine gönderdiği bir yazışmada, Rusya'nın durumunu izah ettikten sonra İran'a her türlü yardımı yapacaklarını ve İngiltere'ye karşı yalnız bırakmayacaklarını söylemiştir.⁵⁴

Rusya'nın İran'ı İngiltere aleyhinde teşvik eden bu sözlerinin gerçekte hiçbir ilgisinin olmadığı daha sonra anlaşılacaktır. İngiltere'ye karşı Hindistan'da başlayan isyanların sonucu beklenecektir. İran, bu siyasi manevranın farkına zamanında varamamıştır. İngiltere hükümeti ise, Rusya'nın merkezî Asya'daki iştahının durulmasını beklemeye koyulmuştur. Nasıreddin Şah ve devlet adamları, Rusya'nın içinde bulunduğu durumun İran için bir fırsat olduğunu ve Rus tahakkümünden bir kurtuluş olabileceğini İngiliz görevlilere söylemişlerse de bu durum İngiltere'nin işine geldiğinden destek bulamamıştır.⁵⁵

Bu dönemde İran hariciyesinden Londra'ya gönderilen gizli bir raporda; Rusya'nın güçsüzleştiği, Lehistan'ın ayrıldığı, Finlandiya'nın bağımsız olduğu hatırlatılarak Müslüman ülkelerin (Orta Asya devletleri) özgürleştiğinden bahsedilmiştir. İngiltere'nin niçin harekete geçmediği sorularak İran'ın hâlâ

⁵⁰ M. Velodarsky, a. g. mak., s. 46

⁵¹ A. N. Kurat, a. g. e, s. 350

⁵² General İgnatiev, 1864'te İstanbul elçisi olarak buradaki diplomatik faaliyetler ile birlikte 1877-1878 Rus Harbi arifesinde entrikaları yürütecektir. Nihayetinde Ayastefanos Barışı'nın baş tertipçisi olacaktır. 1856'da Londra'da Militaire Attache olan İgnatiev, Çin, Hindistan ve İran ile yakından meşgul olmuş, buralardaki siyasetlerin yürütülmesinde bizzat etkili olmuştur. 1857'de Balkanlar ve Yakın Şark'ta bir gezi yaptıktan sonra 1858'de diplomatik bir misyonla Hive ve Buhara'ya gönderilmiştir. İgnatiev, bu iki hanlığın Rusya'ya ilhaki için gerekli bilgileri elde etmiştir. Zaten bu sıralarda Rusya Türkistan'ı işgal etmek için harekete geçmiştir. İgnatiev'in elde ettiği bilgiler fazlasıyla işe yaramıştır. Çok kurnaz bir diplomat olan İgnatiev, daha sonraları yalancılığı ile ün kazanmış "Mentebur Paşa" (Yalancı Paşa) ismiyle anılmıştır Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 75-77

⁵³ M. Mahmud, a. g. e III, s. 845

⁵⁴ A. H. Mehdevi, a. g. e, s. 282

⁵⁵ F. Kazımzade, a. g. e, s. 9-10

İngiltere'den ümitli olduğu anlatılmak istenmiştir. Ancak Rusya'nın görüldüğü gibi olmadığı kısa zamanda anlaşılacaktır.⁵⁶

Rusya, İngiltere'nin Hindistan'daki isyanlarla uğraşmasını fırsat bilerek İran üzerindeki dikkatini Asya'ya yönlendirip Türkistan'da şiddete başvurup ve işgalleri başlatmıştır. Rus saldırısı karşısında buradaki hükümetler gözünü İran'a dikerek yardım beklemişlerdir. 1858 ve 1859'da İran ile Buhara ve Hive arasında mektuplaşmalar olmuş, karşılıklı heyetler gidip gelmiştir. İngiliz hariciyesi Tahran'a gelen heyetler ve mektuplaşmalardan haberdar olup Kalküta ve Londra'ya bilgi vermiştir. Ayrıca Rusya'nın Hazar'ın güneyine olan saldırıları şikâyet edilmiştir. İran'daki İngiliz heyeti her fırsatı değerlendirerek Rusya'nın İran'daki yayılışını kanun dışı göstermeye çalışmıştır. Anitchkov'un Petersburg'a gönderdiği yazıda, İngiltere'nin İran'da Rusya'ya karşı propaganda yaptığı ve bunun etkili olduğunu söylenmiştir.⁵⁷

Rusya'nın 1859'da Hive'ye saldırması ve Türkmenistan'daki yayılcı siyaseti, İngiltere ile olan ilişkilerini gerginleştirmiştir. Aynı tarihte Şiraz makamları İngilizlerin teşvikiyle Rus tüccarlara karşı tavrı alarak mallarını müsadere etmişlerdir.⁵⁸

İngiltere, bu sırada İran'daki işler için Charles Murray'ı tayin etmişse de bu diplomatın olumsuz davranışları, kendisine karşı bir tepkinin oluşmasına sebep olmuştur. İran-Afganistan ve İran-Sistan Sınırları Meselesindeki menfî davranışları da eklenince durum daha da ciddileşmiştir. Sistan'ın İran'a ilhak isteğini, İran'ın bütün Afganistan'a hâkim olmak istediği şeklinde yorumlanmıştır. 1859'da görevden alınarak yerine elçi olarak Rawlinson tayin edilmiştir. Rawlinson, İngiltere'nin bölgeyi sömürgeleştirmesinde önemli rol oynayan birisi olmuş, Rusya'ya karşı yapılan savaşlarda İran'a askeri ve mali yardım yapılmasından yana hareket etmiştir. İran devlet adamlarının büyük bir kısmı Rawlinson'un İran-İngiltere ilişkilerinde yeni bir sayfa açacağını ümit etmişlerdir. 1859'da İran Dışişleri Bakanı Mirza Said Han, Tahran'da bulunan Rus heyetine, "*Rawlinson'un gelişi tesadüfî değildir*" diyerek dikkatlerini çekmiş ve İngiltere'nin uzun projeler peşinde olduğunu ima etmiştir. İngiltere hariciyesi daha sonra Rawlinson'un İngiliz nüfuzunu arttırmak için gönderildiğini itiraf etmiştir. Rawlinson, oluşturduğu heyetler ile Asya'daki İngiliz ticaretini geliştirmeye çalışmıştır.⁵⁹

1859'da İran'a ulaşan Rawlinson'un güven mektubunu şaha takdim etmesi, saray görevlileri ile görüşmesi ve şah üzerinde olumlu bir etki bırakması Rus heyetini iyice telaşlandırmıştır. İran'daki İngiliz görevli ve konsoloslar Rawlinson'un gelişini İran-İngiltere ilişkilerinde yeni bir ümit olarak görmeye başlamışlardır. Esterabad konsolosu Mc Kenzi, 1859'da İran'ın kuzey bölgelerini dolaşarak Ruslara ait Aşurade Adası'nda incelemelerde bulunmuş, Türkmenler arasında dolaşarak Ruslara karşı mücadeleye teşvik etmiştir. Mc Kenzi, şehzade Lütfullah Han ile ilişkilerini sıklaştırarak Ruslara karşı karakolların tamir edilmesini istemiş ve askerlerin takviyesinde yardımcı olacağını söylemiştir. Ancak bu vaadler oyalama amaçlı olup İngiliz siyasetinin bölgede sürekli

⁵⁶ A. H. Mehdevî, a. g. e, s. 283

⁵⁷ Meryem Mir Ahmedî, "*Rusya Der Sabne-i Siyasat-i İran*," Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanı, Danişgâh-ı Firdevsî IV, Meşhed 1364, s. 45 vd.

⁵⁸ A. N. Kurat, a. g. e, s. 349–351

⁵⁹ A. P. Thornton, "*British Policy in Persia 1858–1890*," *The English Historical Review* LXIX/273, London 1954–55, s. 555

yaptığı ikiyüzlülük tekrarlanmış, verilen bu sözler yerine getirilmemiştir. Şehzadenin bu sözleri dikkate aldığı ve şaha bu hususta öneride bulunduğu görülmüştür. Mc Kenzi'nin görüşmeleri verilen sözleri gibi olmuş, İran'ın oyalanması dışında bir şey yapmamıştır.⁶⁰

Lütfullah Han ile Mc Kenzi görüştüğü sırada Ruslar Aşurade Adası'na askeri yığınak yaparak 12.000 kişilik kuvveti buradaki karakollara yerleştirmiştir. Ayrıca Celgan Adası'na da asker yerleştirildiği İran'a bildirilmiştir. İran Dışişleri Bakanı Mirza Said Han, Tahran'daki Rus elçi Anitchkov'u çağırarak bütün Türkmenlerin şaha sadık olduklarını ve Türkmen topraklarına yapılan saldırıların kanun dışı olduğunu söylemiştir. Rusya karşısında zor duruma düşen İran Rawlinson'dan yardım beklemiştir.⁶¹

Rawlinson, mevcut siyasî otoritenin zayıflığının farkında olarak bunu en iyi şekilde kullanmak için dışişleri bakanı Mirza Said Han'dan durum ile ilgili bilgi istemiştir. İran dışişleri bakanının bu meselede İngiltere tavrının hayati önem taşıdığını söylemesi, hem Rawlinson'u sevindirmiş ve hem de içinde bulunulan acizliği ortaya çıkarmıştır. Tahran'daki Rus heyeti de boş durmamış, Rawlinson'un vaadlerinin boş olduğunu yaymaya çalışmıştır.⁶²

Rawlinson'un Tahran'da sıcak karşılanması, Rus temsilci Anitchkov'u rahatsız etmiştir. Elçinin Petersburg'a gönderdiği raporda; İran-Rus ilişkilerinin artık kesilmeye yüz tuttuğunu söylemiştir. Ayrıca şahın Hazar Denizi ve Hive'nin alınmasını şikâyet ettiği de bildirilmiştir. Ancak Rawlinson İran'da iken İngiltere'de iktidar değişikliği olmuş, yeni iktidar Rusya ve Hindistan'a yakın sınırlarda ihtilafları bitirmek istemiştir.⁶³

İngiltere'deki hükümet değişikliği ve dışişleri bakanlığına Palmerston'un yerine Rassel (1865–1868)'in getirilmesi doğu siyasetini etkilemiştir. Rassel'in İran'daki Rawlinson'a gönderdiği mektupta; İran'ın kayıtsız şartsız desteklenmeyeceği, İngiltere menfaatlerinin öncelikli tutulacağı vurgulanmıştır. Ayrıca Rawlinson'un faaliyetlerinin Rusya'yı tahrik edeceği söylenerek siyaset değişikliğinin sinyalleri verilmiştir. Rusya ise İngiltere'nin bu ani siyaset değişikliğine şaşırmış, bunu Asya'daki yayılma için bir fırsat olarak görmüştür. 1861'de Rus sarayına bir rapor gönderen Gortchakov, İngiltere'nin karışıklık içerisinde bulunduğunu ve İran'daki Rus faaliyetlerine müdahale edemediğini söylemiştir. *"İngiltere'nin, sakin bir İran'ı Afganistan'da sulhun kefilisi olarak gördüğünü"* vurgulamıştır. Başka bir raporda ise daha açık bir şekilde niyetler ortaya konulmuş, İngiltere ile müşterek menfaatlerde birleştiklerini yazmıştır.⁶⁴

Rawlinson, kendi hükümetinde meydana gelen bu görüş değişikliği sebebiyle 1860'da İran'ı terketmiş, yerine meşhur diplomat Stanford Redclif'in yardımcılığını yapmış olan Alison getirilmiştir. Dışişleri Bakanı Rassel, yeni atanan bu diplomatın Rusya'ya karşı ihtiyatlı davranması için emir vermiştir. Ancak çok geçmeden İngiltere'nin beklentileri tersine harekete geçen Rusya, Taşkent'i işgal etmiştir. Buhara, Hive ve Hokend önlerine kadar gelen Rus birlikleri, Palmerston'un ölüm tarihi olan

⁶⁰ M. Velodarsky, a. g. mak., s. 50

⁶¹ M. Velodarsky, a. g. mak., s. 51

⁶² George Nathaniel Curzon, *İran ve Kazıye-i İran* (terc. Vahid Mazenderani), Tahran 1349, s. 323 vd.

⁶³ M. Velodarsky, a. g. mak., s. 51

⁶⁴ F. Kazımzade, a. g. e, s. 11

1868'de Asya'daki yayılcılıklarını iyice arttırmışlardır.⁶⁵ Rassel, Palmerston'un yolunu izlemeye başlamışsa da Rusların Asya'yı işgalini önleyememiştir.⁶⁶

Hindistanlı tarihçi Menon, Rusya'nın Türkistan'da yayılması ve İngiltere ile olan ilişkilerini değerlendirirken; “ Rusya'nın merkezi Asya'daki yayılması Kazakistan'ın alınmasıyla devam etti. Eğer Rus yayılması Hindistan'a yaklaşıyorsa tehlike çanları çalacaktır. İngiltere'deki idarecilerin dikkatsizlikleri bu tehlikeye arttırmış oldu. 1857–1859 tarihleri arasında Hindistan'da İngiltere'ye karşı başlayan isyanlar, Hokend Hanı'na ve Buhara Emiri'ne yardımcı oldu. Rusya'nın korkusundan Hindistan'ın kuzeybatı meselesinde işbirliği ortamı sağlanmaya çalışılmıştır” demektedir.⁶⁷ Menon, Palmerston'un siyasetini eleştirirken, Rusya'ya karşı bazı zamanlarda toleranslı davranıldığını dile getirmiştir. Rusya'nın Türkistan'ı işgalinde Palmerston ve dolayısıyla İngiltere'ye meydan okuduğunu, Hindistan'daki İngiliz askerlerinin yapılacak savaşta yenileceği endişesinin de yersiz olduğunu vurgulamıştır.⁶⁸

İngiliz devlet adamlarının büyük bir kısmı Türkistan'ın Rus nüfuzuna bırakılmasını bir türlü hazmetmemişlerdir. Çünkü Türkmenistan, Hive ve Buhara siyasi ve coğrafi bakımdan İran'ın tabii savunma duvarları olup buraların Rus nüfuzuna girmesi İran'ı tehlikeye atmıştır. Bu yüzden Türkmenistan'ın alınması, İran'ın kuzey kesimleri ve Hindistan'ın kuzeybatısının Rus tehlikesi ile karşı karşıya kalması anlamına gelmiştir. Zaten gerek Palmerston ve gerekse yerine geçen Rassel, Rusya'ya karşı Asya siyasetinde fazla etkili olamamışlardır. Rusya'nın Hindistan'daki isyanları destekleyeceği endişesiyle bu devletin yayılmasını engelleyemedikleri gibi aynı zamanda göz yummuşlardır.⁶⁹ 1860'da Hindistan'ın millî ve feodal unsurları (Keşmir gibi) Rusya ile temas halinde olmuş, 1865'te Taşkent'in Ruslar tarafından alınması sırasında Keşmir'den kuvvetler yardıma gelmiştir. Rusya, Keşmir ile siyasi müzakereleri başlatmak istemiş, 1861'de görevlendirilen İgnatiev, Petersburg'a verdiği raporda, Hindistan Müslümanlarının İngiltere'ye karşı kışkırtılmasını istemiştir. İgnatiev, bununla yetinmeyerek İngiltere'ye karşı Hindistan'da isyan başlatmak için İran ve Osmanlı ile birlikte çalışma yapılmasını önermiştir. Petersburg, İgnatiev'in önerilerine olumlu bakmamıştır. Çünkü Rusya'ya göre Hindistan'daki İngiliz varlığını zayıflatmak pek de kolay bir iş sayılmamıştır.⁷⁰

Palmerston, İran'da çalışan İngiliz heyetinin Hindistan'dan yönetilmesinden ziyade Londra tarafından yönetilmesini istemişti. Ancak Hindistan'daki İngiliz idarecileri, İran'ın Hindistan için önemli bir kapı olduğunu (Sağlık Kemeri'nin bir parçası olduğunu) ve dolayısıyla siyasetin buraya yoğunlaştırılması gerektiğini istemişlerdir. Rawlinson, Palmerston'un düşüncesine katılmamış ve Rusya'ya karşı mücadelenin gevşetilmemesinden yana olmuştur.⁷¹

⁶⁵ A. N. Kurat, a. g. e, s. 351

⁶⁶ F. Kazımzade, a. g. e, s. 18; M. Velodarsky, a. g. mak., s. 52

⁶⁷ K. S. Menon, *The Russian Bozev and British Aggression In India*, Calcuta 1957, s. 31

⁶⁸ Ann Kathrine Swyn Lambton, *Asian Frontier: Studies in a Continuing Problem*, London 1968, s. 61

⁶⁹ İsmail Safaî, *Merzha-yı Na Aram*, Tahran 1351, s. 64; Muhammed Taki Sipih, *Nasibü't-tevarih III-IV*, Tahran 1353, s. 385

⁷⁰ M. Velodarsky, a. g. mak., s. 53. Ayrıca bkz. M. A. Terentev, *Rossia Angliia ve Srednei Azii*, Petersburg 1875, s. 259

⁷¹ M. Velodarsky, a. g. mak., s. 54

İran, İngiltere'deki siyaset değişikliğinin kendisini dışladığını anlamış, İngiltere'nin Tahran'dan ziyade Petersburg'a yaklaşmaya çalıştığı konuşulmaya başlanmıştır. Bu yüzden İngiltere'nin güvenilir bir müttefik olmadığı ve Tahran'daki elçilerinin sözlerine itibar edilmemesi gerektiği görüşü hâkim olmuştur. İran'ın gelişmelerden rahatsız olduğunu fark eden Mc Neill, İngiltere'nin İran topraklarının kefil olduğunu, İran ve Hindistan'ın mutlaka elde tutulması gerektiğini söylemeye devam etmiştir.⁷²

Rusya, İran'ın bağımsızlığında gözü olmadığını ancak, İran'ın başka ülkelerin (İngiltere) tesirine girmesini istemediğini ilan ederek Londra'yı tahkir etmiştir. Londra ise buna karşılık Hocend ve Buhara'nın istilasını kabullenmek zorunda kalmıştır. 1864'te Hazar Denzinin güneydoğu sahilleri Rusya tarafından alınmış, Türkistan'ın ekonomik sömürüsüne başlanmış ve aynı zamanda İngiltere-İran ilişkilerinin etkisizleştirilmesine çalışmıştır.

Rusya, 1865'te Celkin Adası, Krasnovodsky ve çevresini almak için harekete geçerek 1866'da işgalleri tamamlamıştır. Rusya tarafından Hocend, Buhara ve Türkistan eyaletinin oluşturulması, Türkmenistan meselesini tekrar önemli hale getirmiştir.⁷³ Rus hariciyesi bu dönemde, İngiltere'nin kendilerini rahat bıraktığını ve hareketlerine göz yumduğunu itiraf etmiştir. Hindistan hükümeti bu durumdan oldukça rahatsız olduğu gibi Türkmenlerin İngiltere'den beklentileri sonuçsuz kalmıştır. 1868'de Tahran'a gelen Teke Türkmenleri, Alison ile görüşerek Türkmenistan'ın İngiltere himayesine alınmasını teklif etmişlerse de dikkate alınmamıştır. Alison'a göre Rusya, Ceyhun'u geçmeye cesaret edecek bir durumda değildi.⁷⁴

İngiltere, 1869'daki Rus tehlikesine karşı Hindistan'ın kuzeyinde bir ordu hazırlamak ve İran ordusunda subaylarını görevlendirmek istemiştir. İngiliz siyasetinin İran'dan yana değişmesinden endişelenen Rusya, İran ile ilişkilerini düzeltmeye çalışmış ve bu meyanda işgal etmiş olduğu yerleri geri vermek için görüşebileceğini İran'a bildirmiştir. Kısacası Rusya, İran'ı İngiltere siyasetine kaptırmak istememiştir.⁷⁵

İran Dışişleri Bakanı Said Han, 1869'da yayınladığı bildiriye, Gürgen Nehri civarında oturan göçebelerin İran'a bağlı olduklarını, Rusya'nın nehir civarında karakol inşa etmesinin hâkimiyet ihlali olduğunu söylemiştir. Ancak Rus hariciyesi bunu kabul etmek istememiş ve uluslararası tepkileri göz ardı ederek 1885'te Türkmenistan'ın ilhakını tamamlamıştır. İngiltere'nin ikiyüzlü siyasetine kurban giden İran, Rusya'nın bu ilhaklarını kabul etmek zorunda kalmıştır.⁷⁶

Sonuç

İran, Safevi iktidarının zayıflaması ve akabinde Afgan istilasının başlamasıyla iç karışıklığa sürüklenmiştir. Afgan istilası sırasında siyasi otoritenin hâkimiyeti sağlamada güçlük çekmesi, bölge üzerinde sömürgeci emelleri olan Rusya ve İngiltere'nin işine yaramıştır. Rusya, güneydeki Basra Körfezine doğru inmeye çalışırken, İngiltere ise

⁷² John Mc Neil, *Progres et Position Actuelle de la Russie en Orient*, Paris 1836, s. 201

⁷³ Ali Asgar Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran 1379, s. 255

⁷⁴ F. Kazımzade, a. g. e, s. 12-18

⁷⁵ A. N. Kurat, a. g. e, s. 351

⁷⁶ M. Velodarsky, a. g. mak., s. 57-58

buna engel olmaya ve Hindistan güzergâhını emniyet içinde tutmaya çalışmıştır. Nadir Şah'ın iktidarı ele geçirmesi ve Afganistan ile Hindistan taraflarına seferler düzenlemesi, her iki sömürgeci devletin emellerini sekteye uğratmıştır. Ancak Nadir'in talihsiz bir şekilde öldürülmesi dengeleri değiştirmiş, İran tahtını ele geçiren Zendlilerin yetersiz oluşu, İngiltere'nin Basra Körfezi, Rusya'nın ise Kafkaslar ve Türkistan'da hareketlenmelerini sağlamıştır.

Kaçar Hanedanı'nın İran idaresini ele geçirmesinin ilk yıllarında Gürcistan'a yapılan sefer ve buranın fethi, Rusya'nın güneye sarkma girişimlerini başlatmıştır. Ağa Muhammed Han'dan sonra tahta geçen Feth Ali Şah döneminde sadece Gürcistan kaybedilmemiş, İran-Rus Savaşlarından sonra imzalanan Gülistan ve Türkmençay Anlaşmalarıyla kuzeydeki bir kısım topraklar elden çıkmıştır. Bu dönemde İngiltere'nin İran topraklarındaki Rus işgalini onaylaması ve hatta aracı olması, Rusya'nın dikkatini Türkistan'dan Kafkaslara çekmek istemesinden ileri gelmiştir. Napolyon'un Hindistan'a sefer açmak için İran ile Finkestein Anlaşması yapması karşısında devreye giren İngiliz siyaseti, Rusya'nın Napolyon ile Tilsit'te görüşüp Osmanlı ve İran üzerine anlaşmalarına ses çıkarmamıştır. Napolyon'un olası Hindistan ve güzergâhındaki yerlere saldırmasını bertaraf ettikten sonra Rusya'yı da çok ince siyasetlerle oyalamayı başarmıştır.

Kırım Savaşı'nda Rusya'nın İstanbul Boğazı ve Akdeniz'e inme ihtimali karşısında Fransa'yı yanına çekmeyi başaran İngiltere, Rusya'nın bu yöndeki emellerine büyük bir darbe indirmiştir. Nasıreddin Şah'ın Herat'ı muhasara etmesiyle İran kuvvetlerini buradan çıkmaya mecbur etmiş ve Paris'te imzalattığı anlaşma ile İran'ı Afganistan'dan çıkartmıştır. Kırım yenilgisini kabullenmek istemeyen Rusya'nın öç alma duygusuyla Türkistan'da işgallere başlaması üzerine harekete geçerek Hindistan ve güzergâhının tehlikeye girmemesi için bütün mesaisini buraya harcamıştır. Ayrıca Hazar kıyılarına yakın İran şehirlerinde konsolosluklar açmak suretiyle siyasi manevralara girişmiştir. 1856'daki İran-Rusya yakınlaşmasını bertaraf etmek ve Rusya'nın Türkistan'daki yayılmasını önlemek için siyasi görevlilerini İran ve Afganistan'a göndermek suretiyle mukabelede bulunmuştur. Rusya'nın Hindistan'da başlayan İngiliz karşıtı isyanları Lehistan meselesi gibi olaylar sebebiyle iyi kullanamaması İngiltere'yi rahatlatmıştır. İran'a gönderilen Rawlinson ve Mc Kenzi'nin Rusya aleyhindeki çalışmaları da rahatlığın sağlanmasında etkili olmuştur. Ancak İngiltere'deki hükümet değişikliğinden sonra Rusya'ya karşı yürütülen siyasetin etkisizleştiği ve buna bağlı olarak Türkistan işgalinin arttığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Algar, Hamid, *Religion and State in Iran. 1785–1906; The Role of The Ulama in The Qajar Period*, Los Angeles 1969
- Bina, Ali Ekber, *Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran*, Tehran 1337
- Chavda, V. K., *India, Britain and Russia: A Study in British Opinion (1858–1878)*, New Dehli 1967
- Curzon, George Nathaniel, *İran ve Kazıye-i İran* (terc. Vahid Mazenderani), Tehran 1349
- Dınbılı, Abdurrezzak Meftun, *Muasır-ı Sultaniye* (tash. Hüseyin Sadri Afşar), Tehran 1351
- Eşref, Ahmed, *Mevani-i Tarihi Rüşd-ü Sermayedari Der İran: Devre-i Kacariye*, Tehran 1359
- Hanway, Jones, *Hücum-u Afgan ve Zeval-ı Devlet-i Safevi* (terc. İsmail Devletşahi, Tehran 1367

- Jones, Harford, *Aberin Ruzha-yı Lütf Ali HanZend* (terc. Hama Natık), Tehran 1352
- Kazımzade, Firuz, *Russia and Britain in Persia 1864–1914*, New Haven and London 1968
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990
- Lambton, Ann Kathrine Swyn, *Asian Frontier: Studies in a Continuing Problem*, London 1968
- Lamston, Ann Kathrine Swyn, *İran Asr-ı Kacar* (terc. Simin Fasihi), Meşhed 1375
- Lockhart, Laurance, *İnkıraz-ı Silsile-i Safevi* (terc. Mustafa Kuli İmad), Tehran 1368
- Mahmud, Mahmud, *Tarih-i Revabut-ı Siyasi-i İran ve İngiliz I*, Tehran 1328
- Mahmud, Mahmud, *Tarih-i Revabut-ı Siyasî-i İran ve İngiliz III*, Tehran 1328
- Malcom, John, *Tarih-i İran* (terc. Mirza İsmail Hayret), Tehran 1362
- Markham, Clement Robert, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariye* (terc. Mirza Rahim Ferzane), Tehran 1364
- Mehdevî, Abdurrıza Hüşeng, *Tarih-i Revabut-ı Harici-i İran*, Tehran 1379
- Menon, K. S., *The Russian Bogey and British Aggression In India*, Calcuta 1957
- Meşkûr, Muhammed Cevad, *Tarih-i İran-ı Zemin*, Tehran 1366
- Mir Ahmedî, Meryem, “*Rusya Der Sahne-i Siyasî-i İran*,” Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûmu İnsani, Danişgâh-ı Firdevsî IV, Meşhed 1364
- Mustevfi, Abdullah, *Şerb-i Zendegani-i Men ya Tarih-i İçtimai ve İdari-i Devre-i Kacariye*, Tehran 1371
- Nasır, Seyyid Taki, *Iran Der Berhüred-i Ba İsti'marîrân*, Tehran 1363
- Necemi, Nasır, *İran Dermeyan-ı Tufan ya Şerb-i Zendegani-i Abbas Mirza*, Tehran 1336
- Nefisi, Said, *Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran Der Devre-i Muasır I*, Tehran 1376
- Razi, Abdullah, “*Feth Ali Şah*,” Lugatname-i Dehuda XXXVII, Tehran 1341
- Shuster, Morgan, *Mission in Iran and The Persian Constitutional Revolution*, Miniapolic 1974
- Sipih, Muhammed Taki, *Nasihü't-tevarih III-IV*, Tehran 1353
- Sykes, Percy, *Tarih-i İran* (terc. Muhammed Taki Fahrdâi Gilani), Tehran 1330
- Sykes, Percy, *Sefername* (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tehran 1336
- Şemim, Ali Aşgar, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tehran 1379
- Tahiri, Ebul Kasım, *Tarih-i Revabut-ı Bazargani ve Siyasi-i İran ve İngiliz II*, Tehran 1356
- Terentev, M. A., *Rossia Angliia ve Srednei Azii*, Petersburg 1875
- Terenzio, Pio-Carlo, *Rekabetha-yı Rus ve İngiliz Der İran ve Afganistan* (terc. Abbas Azerin), Tehran 1363
- Thornton, A. P., “*British Policy in Persia 1858–1890*,” The English Historical Review LXIX/273, London 1954–55
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1995
- Velodarsky, Mikhael, “*İran ve Kudretha-yı Buzûrg*” (terc. Shahin Ahmedî), Tarih-i Muasır-ı İran V, Tehran 1372
- Watson, Robert Grant, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariye* (terc. Vahid Mazenderani), Tehran 1354

